

'ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਰਦ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ

ਡਾ. ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖੋਸਾ

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਅਸਲੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਸ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਹੈ। ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੀ ਸਜੀਵਤਾ ਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਹੋਵੇਗੀ ਓਨੀ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋਵੇਗੀ। ਲੇਖਕ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਗ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼, ਕੌਮ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁਣੇ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਪਾਤਰ ਚਿਤਰਣ ਏਨਾ ਜੀਵੰਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਠਕ ਉੱਤੇ ਨਰੋਆ ਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪਵੇ। ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ-ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇਗੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਡੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੇਗੀ।

"ਚਰਿਤ ਚਿਤਰਣ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਜਾਨ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜਾਨਦਾਰ ਤੱਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪੱਖ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਪੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੋਵੇਗੀ ਓਥੇ ਚਰਿਤ ਦਾ ਪੱਖ ਵੀ ਅਵਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਇਹ ਪੱਖ ਕਲਾਤਮਕ ਹੋਵੇਗਾ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਓਨਾ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਤਿਖਿਆਂ ਤੇ ਚੁਸਤ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕਦੀ ਤਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਕਦੀ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਵਿਅੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਚਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਤਿੱਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"

'ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਰਦ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਕਥਾਨਕ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਉਹ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸੁਭਾਵਕ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਨਹੀਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵਤਾ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਵੀ ਹੈ।

1. **ਗੋਲ ਤੇ ਚਪਟੇ ਪਾਤਰ** ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਭਰ ਕੇ ਆਵੇ, ਜੋ

ਗੁਣਾਂ-ਔਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਨਾਵਲ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਕਣ।

2. **ਕੱਠਪੁਤਲੀ ਪਾਤਰ** ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਘੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

3. **ਖੜੋਤੇ ਪਾਤਰ** ਇਹ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਕਬੂਲਦੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ। ਇਤਨੀ ਕਠੋਰਤਾ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤਿ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਅਤੇ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

4. **ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਤਰ** ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਗੁਣਾਂ, ਔਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੁਝ ਨਿੱਜੀ ਸਿਫ਼ਤਾਂ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

'ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਰਦ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਾਤਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਚਿਤਰਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।

"ਅੱਜ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਸ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਮਾਨਸਕ ਘੇਲ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਦਾ ਦਿਲ ਕਿਵੇਂ ਧੜਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਪਾਤਰ ਦਾ ਅੰਗ ਅੰਗ ਕੰਬਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਕਿਵੇਂ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਪਾਤਰ ਪਥਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪਾਤਰ ਤੜਫਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਵੇਂ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਭਾਵ ਝੋਲੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਧੜਕਣ, ਕਾਂਬਾ, ਸੋਚ, ਪਥਰਾਉਣਾ, ਤੜਫਣਾ ਨਵੇਂ ਅਨੇਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਕੰਮ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ।"²

ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਰਦ' ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਵਿੰਦਰ ਮੰਡ ਦੁਆਰਾ ਪਤਰਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ;

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਰਣਨ ਦੁਆਰਾ ਅਨੇਕਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵਰਣਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਰਦ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਕਹਾਣੀ 'ਰਿਸ਼ਤਾ' ਵਿਚਲੀਆਂ ਨਿਮਨਅੰਕਿਤ ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ;

ਭੂਆ ਰਾਓ ਦਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਬੜੇ ਭਾਗੂ ਦੀ ਭੈਣ ਸੀ। ਰਾਓ ਦੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਅਸੀਂ ਵੀ ਮਗਰੋਂ 'ਭੂਆ-ਭੂਆ' ਆਖ ਛੱਡਦੇ। ਭੂਆ ਰਾਓ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਸਾਡੇ

ਪਿੰਡ ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਫੌਜ 'ਚ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਦੋਂ ਭੁਆ ਪਿੰਡ ਥੋੜਾ, ਦੇਰ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੁੰਡਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਆ ਗਿਆ ਭੁਆ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਪਿੰਡ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਮੁੰਡਾ ਬਹੁਤ ਪੀਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਰਾਓ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਚੰਗਾ ਬੋਲਦੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਰਾਓ ਦਾ ਜੀਅ ਖੇਟਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਆਪਣੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ।

ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਵਾਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਰਦ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀ ਕਹਾਣੀ 'ਮਲੰਗ' ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ;

ਕਾਲੇ ਪਿੰਡੇ ਤੇਲ ਅਤੇ ਗਰੀਸ ਲਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੇ ਸਨ ਨੰਗੇ ਪੈਰ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਚੁੱਪ ਸਾਧ ਲਈ ਬੱਚੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਮੂੰਹ 'ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ, ਉਹ ਵੀ ਸੁਸਰੀ ਵਾਂਗ ਸੌਂ ਗਏ। ਘੋਟਣਿਆਂ ਨੂੰ ਲੱਗੇ ਖੁੰਗਰੂ ਛਣਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਫੇਲਕੀਆਂ, ਛੈਣੇ, ਚਿਮਟੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਾਜ਼ 'ਚ ਵੱਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਮਲੰਗਾਂ ਨੇ ਤਪਦੇ ਅੰਗਿਆਰਾਂ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਦੇਵੇਂ 'ਯਾ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਕੇ ਅੱਗ 'ਚ ਵੜ ਗਏ। ਕਦੇ ਉਧਰ ਨੂੰ ਦੌੜਦੇ ਕਦੀ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ। ਲੋਕ ਅੱਖਾਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਜੇ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਹੀ ਨੱਚੇ ਸਨ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਠ, ਲਾਲ ਕੱਛੇ ਵਾਲਾ, ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਮੁੰਡਾ ਕਿਥੋਂ ਅੱਗ 'ਚ ਆ ਵੜਿਆ। ਮਲੰਗ ਟਪੂਸੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਡੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਕੱਛੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਅੱਧਾ ਪਊਆ ਨਿੱਕਲ ਕੇ ਅੱਗ 'ਚ ਡਿੱਗ ਪਿਆ। ਅੱਗ ਇਕਦਮ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਪਈ ਤੇ ਲਪਟਾਂ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਜੁੜ ਗਏ। ਨੇੜੇ ਬੈਠੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਠ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ।

ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੁਆਰਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਕਾਰਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁਭਾਅ-ਉਸਾਰੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤੇ ਮਕਬੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਰਦ' ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ 'ਅੰਨ੍ਹਾ ਤੀਰ ਅੰਦਾਜ਼' ਇਸ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

"ਕੀ ਤੂੰ ਮੁਕਾਬਲਾ ਦੇਖਿਆ?" ਬੁੱਢੀ ਇਕਦਮ ਬਨਾਰਸੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਈ।

"ਨਹੀਂ, ਮਾਤਾ ਮੈਂ ਤਾਂ ਦੂਰ ਬੈਠਾ ਸਾਂ, ਰਾਵੀ ਦੀ ਰੇਤ ਤੇ, ਮੁਕਾਬਲਾ ਤਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਲੋਕੀਂ ਇੱਕ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਉਪਰ ਉਠਾਈਂ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾ ਰਹੇ ਸਨ।"

"ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹੀ ਮੇਰਾ ਮੰਗਲੂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ.. ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਤੇ ਮਾਣ ਏ ਪੁੱਤਰ।" ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਨੇ ਰਾਹਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ।

"ਫਿਰ ਆਪੇ ਆ ਜਾਣੈ ਉਹਨੇ! ਪੁੱਤਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਚਾਹ ਬਣਾਵਾਂਗੀ ਤੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਮੰਗਲੂ ਜਿਹਾ ਏ ... ਪਰ ... ਰ ... ਨਹੀਂ?"

ਫਿਰ ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਇਕਦਮ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਈ।

ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਚਿਤਰਣ ਵੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਫੁੱਲ, ਬਿਰਛਾਂ 'ਤੇ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਪੱਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਛਾਂ ਦੇ ਡਿੱਗ ਰਹੇ ਸੁੱਕੇ ਪੱਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਤੇ ਹਨੇਰੀ ਨਾਲ ਡੋਲਦੀ ਮੋਮਬੱਤੀ ਦੀ ਲਾਟ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਮਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ।

"ਜੈਪਸਨ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਤਰ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਲਾਟ ਉਸਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਜਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਿਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਉਪਜਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਮੇਥੀ ਘਟਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਨਿੱਕੀ ਹੁਨਰੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜ, ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦੋ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਕਹਾਣੀ ਸਮੱਸਿਆ ਜਾਂ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਾਤਰ ਵੱਧ ਘੱਟ ਵੀ ਸਕਦੇ ਹਨ"।³

ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦਵਿੰਦਰ ਮੰਡ ਆਪਣੇ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਰਦ' ਵਿੱਚ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ 'ਮਿੱਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੇਲਾਂ' ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਮਨਅੰਕਿਤ ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ;

ਮੈਂ ਸਾਫ਼ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, "ਮੈਂ ਝੁਕਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਹੁਣ ਤਾਂ ਤਲਾਕ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।" ਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ। ਆਦਮੀ ਇੱਕ ਪੁਲਸੀਆ ਨੀਂ ਮਾਣ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਤਾਂ ਆਈ.ਪੀ.ਐੱਸ . ਸੀ। ਤਲਾਕ ਲੈ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਐਮ.ਏ.ਬੀ.ਐੱਡ ਕੁੜੀ। ਘਰ ਬੈਠੀ ਬੋਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਿੱਥੇ ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਬੋਝ ਬਣ ਕੇ ਰਹੁੰਗੀ, ਕੋਲ ਨੈਕਰੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮੇਰਾ ਵੀ ਟਾਈਮ ਪਾਸ ਹੁੰਦਾ ਰਹੂ। ਤੇ ਫਿਰ ਕੁਦਰਤੀ ਮੇਰੀ ਸਿਲੈਕਸ਼ਨ ਹੋ ਗਈ। ਇਸੇ ਸਕੂਲ 'ਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਬਖਸ਼ੀ ਰਾਮ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਦਸ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਪਿੰਡ ਨੂਰਪੁਰ ਬੇਦੀ 'ਚ। ਤਕਰੀਬਨ ਇਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਨੈਕਰੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ।

ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਹਿ ਤੀਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨੋਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਥਾ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੇਠਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ;

ਅੱਜ ਦੀ ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਪਾਰਟੀ 'ਤੇ ਸਭ ਟੀਚਰ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਪੈਸੇ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਤੇਹਫ਼ਾ ਖਰੀਦਿਆ ਹੈ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਲਈ ਮੇਰੇ ਬੱਚੀ ਵੀ ਨਾਲ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹਾਂ। ਸਭ ਅਧਿਆਪਕ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਥੋੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਬਾਰੇ ਮਾਸਟਰ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਜੀ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਬੋਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਭ ਟੀਚਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਬੋਲੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਬਖਸ਼ੀ ਰਾਮ ਦੀ ਵਾਰੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੜਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ। ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਠੋਰ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਚਪਨ 'ਚ ਜ਼ਿੰਮੀਂਦਾਰ ਦੇ ਗੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਕਸੀਸ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਬਣੀ, ਲੋੜਾਂ ਵੱਧ ਚੁੱਕੇ ਹਦਵਾਇਆਂ ਦਾ ਭਾਰ ਮੈਂ ਅੱਜ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸਬਜ਼ੀ ਤੋੜਦਿਆਂ ਵੇਲਾਂ ਮਿੱਧਣ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਵੀ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਿੱਲ ਗਈ।

ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਜਦੋਂ ਪਾਤਰ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਣਾ, ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਸੌਦਾ ਵੇਚਣਾ, ਜੂਆ ਖੇਡਣਾ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਆਦਿ। ਉਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਚਰਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਪਾਣੀ 'ਚ ਪਈ ਲਕੀਰ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀਆਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ;

ਕੋਣ- 'ਲਾਲੂ' ਕਹਿ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜਿਆ। ਲਾਲੂ ਨੇ ਬੋਰਾ 'ਕੰਡੇ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵੱਟੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਲਾਲੂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਗਈ। ਅੱਗੇ ਜਿੱਥੇ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਲਾਲੂ ਰੋਣਕਾਂ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਅੱਜ ਉਹਦਾ ਉਤਰਿਆ ਚਿਹਰਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੈਥੋਂ ਰਹਿ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਪੁੱਛ ਹੀ ਲਿਆ, "ਕੀ ਗੱਲ ਲਾਲੂ, ਉਦਾਸ ਕਾਹਤੋਂ, ਅੱਗੇ ਤਾਂ ਕਦੀ ਤੂੰ ਢਿੱਲੜ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ?"

ਲਾਲੂ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ।

ਪੈਸਲ, ਕਾਪੀ ਚੁੱਕ ਮੈਂ ਬੋਰੇ ਦਾ ਨੰਬਰ ਤੇ ਲਾਲੂ ਦਾ ਨਾਮ ਕਾਪੀ 'ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਲਾਲੂ ਨੇ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਮੁੜਨ ਲੱਗਦਾ ਮੈਂ ਫਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਸਵਾਲ ਪਰ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਦੁਹਰਾਇਆ। ਲਾਲੂ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਗੱਡਦਾ ਬੋਲਿਆ, "ਕੀ ਦੱਸਾਂ, ਮਿੰਦਰ ਹੁਰੀਂ ... ਲਾਲੂ ਫਿਰ ਗੱਲ ਕੱਟ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਵਧੀਆ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਕਈ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਲੇਖਕ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਰਦ' ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਫਲ ਪੁਸਤਕ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ:-

1. ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ (ਸੰਪ.), ਕਹਾਣੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਲੋਚਨਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970, ਪੰਨਾ-29.
2. ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ (ਸੰਪ.), ਕਹਾਣੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਲੋਚਨਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970, ਪੰਨਾ-307.
3. ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ (ਸੰਪ.), ਕਹਾਣੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਅਲੋਚਨਾ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970, ਪੰਨਾ-52.